

91. Taylor A. J. P. The Historian as Biographie und Geschichtswissenschaft (Aufsatze zur Theorie und Praxis biografischer Arbeit) / Alan John Percivale Taylor // Wiener Beitrage zur Geschichte der Neuzeit. – Wien, 1979. – Bd. 6. – S. 254–261.
92. Tillberg M. Mikhail Andreenko ucenik Alexandri Exter i svjazi s Fernand Leger i Skandinavskim modernizmom / Margareta Tillberg // Михайло Андриєнко і європейське мистецтво ХХ ст. – К. : Абрис, 1996. – С. 26–31.
93. Ukrainska avangarda: 1910–1930. – Zagreb : Muzej suvremene umjetnosti, 1991. – 231 p.
94. Грицкевич А. Борьба за Украину, 1917–1921 / Анатолий Грицкевич ; под науч. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Современная школа, 2011. – 528 с.: ил.
95. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Ю. В. Телячий. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. – С. 600 с.

*Трембіцький А.М.
м. Хмельницький*

ЯКІВ ШЕПЕЛЬ – ОРГАНІЗАТОР ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ (1918-1921 рр.)*

В статті розкрито життєві шляхи та діяльність повстанського отамана, полковника Армії УНР, командувача 6-м повстанським районом Якова Матвійовича Шепеля (*23.11.1894 – †1921) на теренах Поділля за незалежність України в 1918-1921 рр.

Ключові слова: отаман, Яків Матвійович Шепель, Поділля, 1918-1921 рр.

Генерал-хорунжий Армії УНР В. Змієнко в праці «Позитивні й негативні сторінки отаманії» (Львів, 1937) вказує: «У нашій визвольній боротьбі чималу роль грали т. зв. «отамани», чи то як проводирі на народних мас, чи просто як командири створених ними такі партизанських військових відділів». Ці отамани мали різні політичні погляди, освітню підготовку, національну свідомість, військову кваліфікацію, адміністративні таланти та «більшу чи меншу популярність серед населення». Одначе потрібно безсторонньо признати, що «отамани» своєю партизанською діяльністю «залили багато сала за шкуру московським большевикам, яким спричинили чимало страт та попустили багато плянів». І хоча більшовики остаточно перемогли їх силою і «всякими хитрощами», проте «отамани» часто-густо полишили по собі в народних масах добру пам'ять оборонців народних прав. Було їх чимало та гуляли вони по цілій Україні». Був навіть період,

коли «окупанти-большевики сиділи лише по містах, на краю яких бурлила селянська стихія під проводом різних отаманів» [1].

Генерал-хорунжий Армії УНР О. Вишнівський в праці «Отаман і отаманія» (*Нью-Йорк*, 1951) пише, що в «історії кожної держави, кожного народу є свої світла й тіні, є постаті ясні й темні: є лицарі й нікчемники». І, «одним із характерних явищ кожного заворушення є те, що бурхливі хвилі його виносять на широкі й глибокі води не тільки людей ідейних, талановито-творчих цілком відповідних тому історичному завданню, що його покладає на долю вибраних революція чи національний зрив у переломові хвилини життя того чи іншого народу, але також людей без ідеалістичного пориву і моральних підвалин, густо-часто нездар, але енергійних, нахабно-спритних демагогів, які ведуть за собою натовп лише тим, що самі йдуть за ним, потураючи йому в усьому, що імена їхні вписуються до нашої історії золотими літерами, як найкращий зразок чину і жертвенності, отаманів, про яких народ співає в своїх піснях-думах, як про українських лицарів, і «отаманів» у лапках, у гіршому значенню цього слова, «отаманів», що, ніби працюючи для української справи, останній тільки шкодили. Про це треба пам'ятати і не змішувати до купи одних і других». Цим ватажкам не можна відмовити в «певному патріотизмі», «ані в ініціативі, ані в енергії, а ні в хисті організації», адже все це вони мали, коли «спромоглися зорганізувати відділи, повести їх за собою й керувати (добре чи зле – інша річ) ними». «В роки Визвольних змагань українського народу в 1917-1924 рр., – зауважує він, – мали ми двоякого роду отаманів. Отамани карні, або ідейні, були свідомі своїх національних обов'язків, зі своїми повстанчими загонами вони нищили лише ворога України в його запілля, а коли український фронт наближався до них, ставали до диспозиції нашого уряду й його військової влади і карно виконували покладені на них завдання. Ці отамани не раз ставали нашому війську в пригоді» [2]. Другу групу складали отамани – «льокальні патріоти», які «організували загони для захисту лише свого села чи району від червоних і білих москалів», яким добре «залили сала за шкуру». Хоча вони до української влади ставилися прихильно, але до українського війська «зі своїми загонами не приставали навіть тоді, коли частини української армії переходили через їх регіон». Такі «отамани», сини поневоленої України, «змарнували великі можливості визволення з-під московського ярма» [3].

А. Валійський в праці «Повстанчий рух в Україні в 1917-1922 роках і отаманія» (*Нью-Йорк*, 1957) з «притаманною йому совісністю накреслив образ повстанського руху в Україні за визвольної війни та його тодішню роль», зауваживши, що повстанці взагалі у визвольних змаганнях України відіграли дуже важливу роль. Він вказав на те, що «творенню повстанських відділів в Україні сприяв передусім той факт», що після Першої

світової війни «майже все населення мало зброю». Крім того, «тодішні повстанчі отамани – це були здебільша люди не тільки без військової, але й загальної освіти, які зовсім не надавалися на провідників партизанки» і дуже часто в ряди повстанців поруч «з ідейними попадали авантюристи та навіть злочинні елементи» [4]. Варто зауважити, що «отаманія» як заперечення дисципліни, основної підвалини регулярної армії», це найсумніша сторінка в історії українського війська. Проте все ж в «розумінні певної суспільно-організаційної праці отаманів поміж населенням, активізації того населення, збройних зривів у ворожому запіллі, при звичаювання села до зброї та активного спротиву окупантові, то тут мусимо ставитись з належним признанням до їхньої праці на цім полі» [1].

В праці «Повстанський рух і отаманія» (*Діпроїт*, 1973) О. Вишнівський всіх отаманів-ватажків поділив на «отаманів позитивних і отаманів негативних або шкідників». Позитивні отамани були ідейними, свідомими своїх національних обов'язків, українськими патріотами», які своїми повстанськими загонами нищили ворогів України «в запіллі ворожої армії». Вони «дисципліновано виконували покладені на них завдання» військового командування, завжди ставали в пригоді Армії УНР. До таких отаманів належали: Волинець, Деркач, Заболотний, Загородній, Куравський, Левченко, Лютий (*Гонта*), Малолітко, Орел (*Гальчевський*), Пшоник, Робаківський, Сірко, Соколовська, Струк, Трепет, Хмара, Чупринка, Чучупака з п'ятьма синами, Шепель [5, с.10]. Не зважаючи на те, що різні отамани й «отамани» з загонами від кількох десятків до десяти й більше тисяч повстанців росли-з'являлися наче ті гриби після дощу», проте, на думку О. Вишнівського, «повстанський рух не відіграв тієї позитивної ролі, яку міг і повинен був відіграти як українська нерегулярна армія в тилах ворога». Головними причинами була «локальність дій, обмежена обороною лише свого села чи району, діяння «самопас» інших повстанських отаманів, без свого власного координаційного центру й недооцінення сили повстанського руху урядом УНР. Лише виняткові отамани підпорядковувалися штабові військ Директорії [5, с.70-71]. З одного боку нині ми захоплюємося геройськими подвигами славних отаманів, з другого різко осуджуємо їх, як елемент деструктивний. Адже небажання отаманів «підпорядковуватися наказам згори чи загальним постановам, через бажання і за всяку ціну самому проводити й наказувати, без огляду на об'єктивні дані». Саме «амбіція, жажда влади і признання самого себе найціннішою одиницею, яка одна тільки може знайти відповідну розв'язку в даній ситуації». Але все ж значна частина отаманів уміла «поривати народні маси до збройних виступів, наражували самі своє життя та накладали головою» і хоча часом «виламувались з послуху», чим зривали оперативні задуми, проте часто-густо проводили «блискучі партизанські операції». Але, на

жаль, після таких операцій, «знищивши ворога або викинувши його поза границі своєї округи, це імпровізоване військо знову розходилося. Лише після декількох успішних операцій народжувалося почуття «нашої» сотні, «нашого» куреня. Тільки тоді отаман авансував зі становища ватажка юрби на щабель командира частини чи навіть одиниці, зложеної з кількох родів зброї» [1].

Повстанський рух на Україні 1918-1924 рр., масовий стихійний збройний рух українського селянства і частково робітництва в своїй основі не мав єдиного керівного центру і одностайного плану дій. Як правило, його «ідеологічні й програмові засади і спрямування», «ідеологія і мета» «з'ясовувалися спорадично у заявах керівників-отаманів, у їх відозвах, наказах, маніфестах, зверненнях чи листах до населення України, окремих повітів чи округ, до уряду УНР, окупаційної влади й інших повстанських груп чи з'єднань. Основною організаційною формою повстанського руху на Україні були місцеві (*сільські, волосні*) й повітові повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільш своє село чи найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення. У разі потреби координували (*або й об'єднували*) свої дії з сусідніми групами або загонами для спільних бойових дій, проводячи мобілізацію у своїх районах для поповнення основних відділів». Не маючи постійного і єдиного провідного центру, повстанські організації створювалися і діяли з власної ініціативи, тому в «політичній тактиці повстанців були чималі розбіжності». Вирішальну роль відігравав керівник загону, що ним ставали військові, кооператори, священики, селяни, службовці, студенти, вчителі тощо. Загалом, отаман одночасно був «вождем, організатором, політиком і адміністратором, представником національних і соціальних інтересів певної місцевості чи округи». Стратегія й тактика повстанських загонів та успішність їх дій залежали від кваліфікації отаманів і начальників штабів, їхньої енергії й ініціативи. Багато з-поміж них було «політично зрілими, досвідченими у громадському житті людьми», які ставши керівником повстанців, організовували військові операції широкого масштабу, не раз з участю багатьох тисяч повстанців, здобуваючи своїми перемогами й успіхами широку популярність серед місцевого населення (*Ангел, Ю. Божко, М. Григорій, А. Гулий-Гуленко, Залізник, Д. Зелений (Терпило), Ю. Мордалевич, Саайдачний, Маруся Соколовська, Ю. Тютюнник, Я. Шепель, М. Шинкар та ін.*) [6, с.2117-2118]. Серед цих отаманів-патріотів, які крім соціальної перебудови України мріяли і про національне її визволення, варто пригадати Зеленого на Канівщині, Волинця на Гайсинщині, Заболотного на Південному Поділлі, Шепеля на Летичівщині, Чучупаку на Халоднім Яру, Соколовського та його сестра на Радомишлянщині, які «вміли внести фермент в маси, вміли й опанувувати розбурхану народну стихію даного району і

скерувати її на збройні виступи проти москалів, витягаючи цими своїми виступами багато ворожих сил які інакше були б спрямовані на фронт проти Армії УНР. У цьому їхня безперечна заслуга», – стверджує В. Змієнко. Вони були «самородками, висувальцями українського народу, виявом його живлової сили, і коли робили помилки, то не зраджували своєї нації та накладали голову у боях з ворогом нації», добре прислужившись національній справі [1].

В квітні 1919 р. Армія УНР під натиском більшовиків одійшла на Захід. Її головні сили зосередилися в районі Рівне-Почаїв-Кременець і в Галичині на захід від р. Збруч. Водночас, значна кількість військових частин на чолі з Запорозьким корпусом були змушені перейти через р. Дністер на територію Румунії, звідки їх було перевезено до місця зосередження головних сил [7, с.12]. В цей же час, на початку квітня в Києві для організації й керівництва повстанським рухом було створено Всеукраїнський Революційний Комітет, Головну Повстанську Раду і Головний Повстанський Штаб під проводом Ю. Мазуренка і О. Малолітка (*отаман Сатана*). Впродовж місяця Армію УНР було переформовано і в кінці травня, по деякому відпочинку, Українська Армія розпочала воєнні операції в напрямі Проскурів, Нова Ушиця, Вапнярка. 18 травня уряд УНР у зверненні до народу підкреслював бажання з'єднати збройні сили УНР з силами повсталих селян та робітників [6, с.2119]. 30 серпня за допомогою УГА, Армія УНР звільнила Київ від більшовиків й опанувала більшу частину Правобережної України. У ворожому заплілі розпочалося повстання – виявилися численні славні повстанські отамани – Зелений, Шепель та ін., що з тилу торували шлях Українській Армії. Проте на «шляху свого переможного наступу спіткала Армія, нового ворога – білу армію генерала Денікіна». Армія, не зважаючи на всі зусилля уряду і командування, «не була готова до зимової кампанії – 35% вояків було босих, 40% не мало плащів, 60% не мало білизни, майже зовсім не було коців, не було ані теплої білизни, ані теплого одягу». Бракувало зброї та набоїв. З одного боку наступали червоні, а з другого – білі, що призвело до того, що в перших числах грудня Армія УНР скупчилася в районі Літин-Хмельник-Любар-Старокостянтинів [7, с.12-13].

З середини 1919 р. було «помітне деяке покращення у внутрішній організації повстанців і в їхньому відношенні до української влади й армії». Повстанці, серед яких отамани Волинець, Зелений, Сокіл, Тютюнник, Шепель та інші, брали «організовану участь у боротьбі за українську державність», «не рідко помагали Дієвій Армії в її оперативних діях» проти більшовиків [4]. «Вінницьке Поділля, – пише В. Барцьось у статті «Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля», – наш давній козацький край – подарувало Україні багато славетних героїв, лицарів

Української нації, імена яких назавжди закарбовані у літописі незабутніх подвигів нашого народу» [8]. Серед них чільне місце посідає отаман повстансько-партизанських сил Поділля в період боротьби за Українську державність, командувач 6-м повстанським районом, полковник армії УНР, що в 1917-1921 рр. оперував проти «червоних» і «білих» московських окупантів на Вінниччині (*Калинівщина, Козятинщина, Літинщина*) та Хмельниччині – Яків Матвійович Шепель [8; 9; 10].

Шепель Яків Матвійович (*23.11.1894 *(за іншими даним 1896 [1])* – †1921?) народився в с. Вонячин Подільської губернії (*нині с. Городище Літинського району Вінницької області – авт.*) у бідній селянській родині. «Біднішої хати, як у його батьків, у селі, здається, не було – всього на два віконця». Отримав початкову освіту, згодом навчався в Літинській гімназії, закінчив 3 курси юридичного факультету Одеського університету. З початком Першої світової війни Я. Шепель перериває навчання і, йде «як і багато його односельців» добровольцем *(за іншими даним мобілізований [10])* на фронт. Невдовзі «скінчив короткий курс старшинської піхотної школи в Оренбурзі» та отримує чин прапорщика. В 1915 р. був поранений на фронті під Ригою. За особистий героїзм та відвагу нагороджений бойовими нагородами і відзнаками, зокрема, отримав срібну вазу з вигравіюваною подякою від імператриці. Повернувшись із фронту, деякий час учителював на рідній Літинщині, а вазу поставив на видному місці і з гордістю показував її сусідам [8-12; 13, с.6].

Яків Шепель лютневу революцію 1917 р., що започаткувала національне відродження України сприйняв позитивно і поринає в громадсько-культурну роботу на користь Батьківщини. Яків, «ще зовсім молода людина, 20 літ не більше, з «побритою головою та з чорним непокірно оселедцем, таким же не покірним», як і його характер, створила повстанський загін на Літинщині, який налічував близько 500 кіннотників. Відтоді розпочинається його шлях як борця з жидівсько-московськими окупантами на Поділлі за державність Української нації. Вже в грудні 1918 р. більшовики вчинили заколот у Літині, «почалися грабунки, масові арешти, розстріли невинних». Курінь Національної гвардії під проводом Ананія Волинця із сусіднього м. Гайсина швидко придушив більшовицьке повстання і навів порядок. В цей час Яків Шепель приєднується до Волинця, стає ад'ютантом командира Літинської сотні окремого Гайсинського куреня Національної гвардії та бере участь у ліквідації більшовицьких виступів [8-11; 13, с.6; 14].

В лютому 1919 р. він був призначений підстаршиною 61-го Гайсинського полку отамана Волинця, хоча як пишуть дослідники до цього часу «був непомітною, навіть незвичайно смирною людиною, користуючись любов'ю і довір'ям від селян», які «величали його так: Наш Яша». «Сам

він був непоказний, худорлявий, невисокого росту, з блідим, сухим обличчям, на якому сторчав зовсім не гармонійно великий ніс» і «швидше скидався на гарну дівчину, яка обстригла й обголила свою косу, залишивши тільки оселедець, аніж на бойового отамана» [8-11; 13, с.6; 14].

Про сміливість і відвагу Якова Шепеля свідчать спогади його сестри Зінаїди. Вона згадує, що ще за тиждень до Різдва 1919 р. отаман приїхав із Хмільника в своє село й був дуже сумний, а ще «сумнішу привіз вістку» про наступ більшовиків. Невдовзі він перейшов до Літина і за чотири дні до свят більшовики «обступили» Вонячин. На щастя добрі люди завчасно «збудили (бо це серед ночі було)» і отаман із родиною залишили село. На другий день під Літином відбувся «добрий бій повстанців» з окупантами, які опісля бою залишили село Вонячин. На жаль, батько та мати отамана повернулися в село. В перший день Різдва на світанку «наскочили большевики, застукали батька у хаті; маму побили, хату сплюндрували-пограбили, а батька під багнетами повели до Літина, з Літина до Винниці, де посадили на потяг і повезли до Києва», де мали розстріляти. По дорозі на станції Козятин батько отамана ще з одним повстанцем вискочили «з вагону в бігу потягу на сніг і, почули за собою пару стрілів, однак пощастило уткити, бо потягу у повному бігу не стримували». Проте вже за п'ять тижнів батька отамана арештували другий раз на другому селі, схопивши його на вулиці. Вінницький ревтрибунал «засудив його на кару смерти» [15]. Коли справу батька розглядали у ревтрибуналі, Яків Шепель будучи важко хворим на тиф переодягнувся в одяг сестри-жалібниці і «відбув процес батька, подавши декілька реплік членам ревтрибуналу» [13, с.8]. Батько отамана тішився тим, що окупанти зважаючи на його 65-літній вік «полекшили кару смерти, бо змінили на досмертну в'язницю». Він чекав, що «син вичуняє з тифу» і не дасть йому загинути у в'язниці. Але червоні конкістадори думали по іншому. За три дні перед приходом української армії, вони його отруїли [15].

На весні 1919 р. повстанці разом із Я. Шепелем, із-за провокації попали в полон до більшовиків. Підчас внесення полонених до списків, старший вартовий, скинувши оком на сухорляву хлоп'ячу постать Я. Шепеля сувро гукнув до нього: «А тебе чого здесь нужно, малец! Пашол вон отсюда, дурак!». І схопивши його за комірць випхнув отамана за двері» [13, с.6].

Справжнє нещастя прийшло на Літинщину в березні 1919 р., коли її «зайняли «красніє казакі» Примакова і Котовського». За Літином (у *бік села Кулиги*) більшовики порубали і постріляли «сотні учнів, гімназистів та сільських парубків, мобілізованих до Армії УНР», які «на своє горе, вони здались червоним у полон... 740 трупів захоронили лише тоді, як котовці і примаковці пішли далі». Велику роль у перетворенні Я. Шепеля «з патріота «єдиної і неделімої» на борця за українську державність

відіграли рідний дядько, селянин Вонячина Кирпач, та вчитель Микола Олександрович Качуровський», який долучив сільська молодь с. Вонячина до читання «Історії Руси-України» М. Грушевського та «Самостійної України» М. Міхновського. Довершили переворот у свідомості Я. Шепеля «більшовики – з їхньою ординською безоглядно жорстокою політикою», сутність якої відверто сформулював Косіор: «Немає місця для пощади для кого б то не було. Тільки безпощадне і повне знищення приведе до досягнення нашої мети». І полилася кров українських селян та української інтелігенції в Літині, а верховодили комісари ЧК – «вчорашнє єврейське «дно»: водовози, балагульщики, «стекольщики» [11].

На весні 1919 р. советські війська окупували Україну. В травні Літинська «чрезвычайка» з метою розстрілу заарештувала в Літині більшу частину української інтелігенції, серед них і вчителів Літинської гімназії. Щоб врятувати заарештованих, Я. Шепель зібрав повстанський загін з півтори сотні селян, «однак крісів (*рушниця – авт.*)» найшлося ледве 50». Повстання було вирішено зробити в ніч з 13 на 14 травня, але більшовики, довідавшись про це, вислали з Вінниці до Літина три автомобілі із скорострілами. Повстанці зустрівши їх по дорозі на Літин, злякались і відмовились ввійти в місто. Сміливців залишилося лише шестеро і вони власним прикладом вирішили розбудити селянську масу. По дорозі в місто, отаман прилучив свій телефон до головної більшовицької телефонної сітки і зрозумів, що сили більшовиків невеликі. Вони увійшли в Літин і за допомогою «крісів і бомб» «викликали нечувану паніку», «перекололи всіх комуністів, забрали 10 рушниць, 4.000 набоїв і багато бомб». У цей час на підмогу прибули селяни, які спершу боялися йти до міста. Вони «захопили автомобіль із скорострілами, відкрили сильний вогонь, відбили контратаку червоного ескадрону, звільнили політичних арештованих: «українських учителів, священників, агрономів, службовців». Завдяки відчайдушній хоробрості, несподіваності та сіяній паніки серед ворога козаки на чолі з Я. Шепелем до трьох годин ночі повністю очистили Літин від більшовиків. Вдала акція вселила впевненість селянам у своїх силах і вказала шлях боротьби із окупантом [8; 11; 14].

Через три дні більшовики підійшли до міста і зрадницьки заявили повстанцям, що хочуть здатися їм в полон. Козаки не повірили Я. Шепелю, що це провокація і відмовились стріляти в більшовиків, які вогню не відкривали. В той час, коли одна частина більшовиків вела переговори з повстанцями, друга їхня частина оточила козаків і почала їх обеззброювати та грабувати. Зокрема, зняли з Я. Шепеля «чоботи, шинелю, френч і забрали 30 тисяч грошей». Під'їхав автомобіль і почали в нього садовити повстанців, які впиралися. Почалася метушня і отаман із двома козаками скориставшись з цього кинувся на більшовиків і «в одній білизні утік в

село Гуту». Втікачів почали доганяти червоноармійці, але козаки «будучи в одній білизні» «швидко найшли по кию та й пристали до пастухів, що гнали отару» до Вонячина [16].

Більшовики захопивши Літин і отримавши відомості, що Я. Шепель переховується в Вонячинні, сім разів висилали в рідне село отамана «каральні загони з чужоземців», але щоразу, завдяки вміло організованій комендантом Панковецьким обороні села, вороги з великими втратами відступали, хоча в Я. Шепеля було лише 30 кіннотників. Сприяли цьому, дядько Шепеля, селянин Кирпач і брати Іван, Тодось і Харитон Паньковецькі, які закликали селян Вонячина та Баринівці до антибільшовицького повстання, а на отамана запросили Я. Шепеля, який розумівся «на маневрах і на зброї». Я. Шепель погодився і вже невдовзі мав близько 4 тис. повстанців-селян із Вонячина, Івчі, Трибухів, Літинки та навколишніх хуторів, однак не було рушниць, гармат і скорострільів, а лише «декілька десятків ручних гранат». Повстанці були озброєні «переважно косами, вилами і рушницями». Першим начальником штабу загону Я. Шепеля став його односелець – Микита Кулик, якого згодом розстріляли чекісти [8; 11; 13, с.6-7; 16].

Повстанці на чолі з Я. Шепелем пішли відновлювати владу Директорії у містечко Синява, де більшовицька залога, яка налічувала біля «400 чоловік добре озброєних більшовиків на чолі з відомими Волошиним і Ємцем», побачивши таку силу, без жодного пострілу і без спротиву здала містечко [8; 11; 16]. Опісля повсталі селяни з голими руками і пішли здобувати Літин і їм пощастило, «поблизу Літина піймали польову варту, що стежила за околицями міста, і відібрали від неї кулемет «Максим», з якого «сипнули по Літині, самі розсипалися у лаву і з різних кінців вийшли на майдан». Хто з окупантів не встиг заздалегідь залишити місто, «той опинився в обіймах повстанців» [13, с.6-7]. З Літина отаман перекинувся на Хмільник, у якому «совєтська влада замкнулася у дідичівському замку», який не був перешкодою для повстанців, адже з Літина вони привезли гармати. Майже без бою, 20 травня 1919 р. повстанці Я. Шепеля зайняли місто Хмільник. При як спосіб деморалізації противника він використовував і психологічні засоби ведення війни: поширення панічних чуток серед ворогів і цьому значно сприяли чутки, які отаман розповсюдив у Хмільнику. Він, зокрема, повідомив, що коли його мешканці не виженуть більшовиків, то він усіх переріже, що справило величезний вплив і забезпечило успіх. Населення міста зібрало 150.000 крб. для більшовиків і ті вийшли з Хмільника, без бою віддавши його повстанцям [11; 16].

У Хмільнику Я. Шепель дав своєму війську відпочинок, поділив його на сотні і настановив сотників. Використавши відсутність Я. Шепеля в Літині більшовики знову місто «пригорнули до своїх рук». І знову вирушив

проти них отаман, «погромив і затримав за собою Літин вже на довший час». Цьому сприяло те, що якраз з Волочиська наступали війська Директорії та гнали перед собою більшовиків до Києва [13, с.7].

По стратегічних міркуваннях Я. Шепель мав намір повести наступ на Летичів, котрий був зайнятий відомим «воєнкомом» Араловим-Арським, племінником доктора Аралова. «Стежі» (*розвідники – авт.*) доносили отаману, що більшовики очікують його наступу по Літинському шляху, де копають окопи і виставили сторожу з кулеметами [16]. Я. Шепель зважаючи на те, що кулеметів в нього не було, не мав змоги вступити у відкритий бій з Араловим, але й впустити нагоду піймати Аралова не хотів. Порадившись зі штабом, повстанці пішли на хитрість і зайшли в тил Аралову з Вовковинського шляху, пустивши «вперед маленьку ватагу з червоними значками». Більшовицька залога на мості спинила ватагу, і почала з нею мову, в цей час повстанці підтягнули свої основні сили до мосту й захопили міст. Повстанці кинулись через міст в місто, де зустрівши кінноту після короткого бою «знищили її дощенту». В Летичеві повстанці вбили командира караульного батальйону і в «склепах» (*складах – авт.*) більшовиків знайшли велику кількість кулеметів і рушниць, які роздали населенню села Війтівці. Очікуючи можливого наступу повстанців, більшовики всіх заарештованих українців відправили з Летичева в Деражню. Я. Шепель звелів послати частину повстанців на переслідування більшовиків. На жаль, повстанцям не вдалось догнати більшовиків і визволити заарештованих, частині не вдалось, але вони змогли прогнати зі ст. Деражня 18 ешелонів червоних окупантів [17, с.2-3].

Оцінюючи повстання весни 1919 р. на Поділлі, червоний начдив Ленговський зазначав, що саме «бідняцькі райони Літинського і Летичівського повітів дали особливо значний підйом бандитизму. Повстання було піднято під григор'ївськими гаслами: проти насильницької комуні, проти євреїв-комісарів, на захист релігії і за «вільні ради» – без комуністів». Варто відзначити, що виступаючи проти більшовицького терору, Я. Шепель водночас, «не тільки не кривдив, а й захищав» єврейські родини, які не підтримували більшовиків, а деяких із них навіть використовував в повстанських цілях. За наказом отамана забезпечувався захист усього мирного єврейського населення від кримінальних елементів. Відомий такий випадок. Коли отаман зайняв Хмільник, єврейський фабрикант Гер запропонував отаманові свою підтримку і Я. Шепель, зрозуміло, не відмовився. Кравці та шевці Гера пошили для повстанців козацьке вбрання: смушеві шапки з червоними шликами, козушки, чоботи та інші речі. Отаман взяв під охорону Гера, його родичів і взагалі всіх євреїв, які не скомпрометували себе підтримкою окупантів [8; 11].

Тим часом повстання з Літинського повіту досить швидко перекинулося на Вінницький повіт. Впродовж травня-серпня 1919 р. включно, загопи

Я. Шепеля вели запеклі бої за губернський центр – м. Вінницю. Особливо жорстокими були бої 21-23 травня, коли повстанці захопили один із районів міста – Слов'янку. 23 травня в бою з повстанцями «загинув катюга українців Вінниччини, голова Подільського губревтрибуналу Євген Едельштейн». На бік переможних повстанців почали переходити червоні частини, зокрема, 17 травня на їхній бік перейшов півескадрону Подільської НК у складі 45 вершників. Запеклий ворог українства В. Антонов-Овсієнко згадував про ці події: «На 19 травня в районі Літина банда до 2.000 осіб з двома гарматами наступає на Вінницю... Крім кінного загону Подільської НК, до банди примкнула частина нашої піхоти з однією гарматою. 21 травня банда увірвалася у Вінницю, зайняла дім арештантів... Наші втрати великі – вбито багато мобілізованих комуністів, серед них голова трибуналу – Євгеній Едельштейн, контужено Чарова, політкома Бесарабської бригади». 20-24 червня об'єднані сили отаманів Волинця, Саранчі, Тищенка і Шепеля вели запеклі бої за Вінницю в районі вулиці Пироговської, Садків та польського цвинтаря. Однак більшовики, завчасно попереджені полковником Маковським, змогли відбити атаки повстанців за допомогою бронепоезда, які зазнавши втрат, були змушені відступити. Загалом війська Я. Шепеля діяли проти більшовиків на Калинівщині, Козятинщині, Літинщині, Хмельниччині, у Вінницькому повіті та частині території нинішньої Хмельницької області. Подільський козак Яків Чекірда (*уродженець с. Іванківці Проскурівського повіту*), що воював в загонах Я. Шепеля згадував: «Постійний загін Шепеля складався з півсотні кінноти, але коли потрібно було підняти на боротьбу тисячі зо дві – зо три людей, то це робилося в дві-три години, бо кожне село виставляло до двох сотень озброєних людей. Більшість загону становила сільська інтелігенція: вчителі, писарі, семінаристи, діти священників, дяків та добрих господарів. Всіх об'єднувала люта ненависть до московського окупанта та неймовірна завзятість у бою. Майже кожний козак із його ватаги носив у своєму серці велику тугу – то по замордованому батькові, то по згвалтованій сестрі чи жінці, а то і по всій замордованій родині, і кожний старався при нагоді залити цю тугу ворожою кров'ю» [8; 11]. Прикладом є повстанець Іван Паламарчук на прізвисько «Смерть», родом із села Івчі. «Летячи на коні в атаку на більшовиків, він завжди співав: «Гей, пан, чи пропав, двічі не вмирати, нам допоможе св. Юрій і пречиста Мати». Його боялися навіть свої, а він не знав страху. В одному з боїв, коли товариші залягли під кулеметним вогнем, він сам полетів на більшовицький кулемет, відсік голову кулеметнику. Але другий номер встиг відскочити вбік і звалив сміливця з револьвера. Отаман Яків Шепель дуже поважав Івана і тому ховав його з великими почестями» [11]. Базою повстанського руху на Вінниччині, як і в цілому в Україні, було село, яке «підтримувало повстанців морально,

постачало їх харчами, частково одягом, взуттям і приміщеннями. Зброю, військовий виряд і одяг повстанців здобували самі під час боїв з ворогом чи з запасів по містах, найчастіше при відступі окупаційних військ. Повстанці одержували також зброю та стріливо і від місцевого населення, що здобувало їх під час розвалу російської армії» [6, с.2118]. «Протягом всього мого повстанського шляху, – згадував Яків Шепель, – я зустрічав цілковите співчуття і допомогу селян. Займаючи яке-небудь село, я зараз же збирав сходи, на яких виносились постанови про обов'язкову підтримку повстанського руху. Всі, хто одмовлявся вступати в лави повстанців, виганялись селянством, і то навіть і вбивали» [8; 17, с.2-3].

Влітку 1919 р. на Поділлі з'явився новий ворог – Добровольча «біла» армія. Білогвардійці захопили станцію Жмеринку, яка з'єднувала Південь та Захід України з північними районами, але Я. Шепель «не церемонився з московськими «казачками» генерала Денікіна» і вибив «вишколених і надзвичайно добре озброєних денікінців зі Жмеринки. В руки повстанців потрапили величезні запаси мануфактури і продуктів харчування». Отаман розгорнув проти білогвардійців такі широкі дії, що ті змушені були визнати отамана собі за рівного і білогвардійський «шляхетний» генералітет запропонував Я. Шепелю бойову співпрацю проти більшовиків. Але отаман на компроміс не пішов і, незважаючи на обіцянки денікінського полковника Перевалова озброїти повстанців, відмовився проводити з ними будь-які переговори. Невдовзі білогвардійці відкотилися до Чорного моря, а Поділля «вкотре залила червона пошесть» і отаман знову «стає на герць із московською комуною – і б'є ординців» у районі Вінниці, Лещичева, Літина, Меджибожа, Старокостянтинова і Хмільника. Зрозуміло, що ім'я отамана не сходило з уст подільських селян і якщо «сприймати на віру їхні розповіді, то виявлялося, що Я. Шепель в один і той же день бив більшовиків одночасно у кількох повітах Подільської губернії». Такі «перебільшені чутки про його успіхи виказували повагу селян до отамана, віру у те, що він звільнить їх із пут більшовицької неволі» [8; 11].

22 червня 1919 р. на ст. Майдани Я. Шепель вдруге зустрівся з «воєнкомом» Араловим-Арським. Повстанці займали станцію й село, що лежало недалеко від неї, але розвідка донесла отаману, що вони «оточені частиною Аралова кількістю в 200 чол. з кулеметами та набоями». Отаман зважаючи на те, що в нього було всього 150 чоловік піхоти й невелика кількість набоїв, знову взявся «за старий спосіб обходу ворога». Я. Шепель з п'ятьма козаками перебравися в тил вояків Аралова і почали стріляти з рушниць і кулемета, що спричинило несподіванку серед більшовиків, яка «не піддається ніякому опису». Зокрема кіннота окупантів «кинулась втікати з переляку, відкрила стрілянину по своїй же піхоті, де зробила так само надзвичайний переполюх. Під Араловим під час переполюху було за-

бито коня і він на наших очах тікав без шапки разом з своєю піхотою. Наша частина була увільнена, і ворог залишив на місці велику кількість забитих своїм же військом» [17, с.3].

Невдовзі, після боїв під Вінницею, повстанці 28 червня і 5 липня 1919 р. поперемінно захоплюють Літин. Вплив і зростання повстанських військ Я. Шепеля набувало все більшої сили і наприкінці липня в районі с. Трибухи Я. Шепель об'єднує своє військо із загоном отамана Саранчі, в якого було 80 чоловік при 1 кулеметі. Об'єднаний загін 27 липня під командою Я. Шепеля отримав назву I-а Подільська дивізія селянських повстанських військ у складі 14.500 багнетів і спільно з групою військ Армії УНР Ю. Тютюнника та вояками УГА брала участь у визволенні Жмеринки та Вінниці від більшовиків [8; 10].

Генерал-хорунжий Армії УНР, командир «залізної дивізії» Олександр Удовиченко про ці події згадує: «Прибув отаман Шепель з Летичева, і його повстанці приєдналися до 5-ої та 12-ої Повстанських дивізій, сформованих раніше з метою забезпечити повстанцям провід та підготовку для ведення регулярної війни. Бойовий запал цієї групи був великий, але відчувався брак досвідченого командного складу, налагоджених штабових апаратів, старшин генштабу та артилерії». Поручник 5-ї Сокальської бригади УГА Павло Лах, який напередодні штурму Жмеринки зустрівся з Я. Шепелем, згадує: «З оповідань селян виходило, що цей Шепель якийсь характерник, що з кожної небезпеки потрафить виплисти на верх. Він являвся месником селян за кривди, нашошені народові червоними солдатами і «чрезвычайними комісіями». При столі, над картою Жмеринки побачив я отамана. Я вклонився йому, на що цей став і подав мені руку. Я побачив перед собою молоденького козака, нижче середнього зросту, стрункого. На його високе чоло був закинений козацький чуб, а решта голови була низько підстрижена. Лице його було виголене, вусів не носив жодних, так що був подібний до двадцятилітньої дівчини». Родом він із села Вонячин, мешканці якого «відзначаються національною свідомістю і великою ненавистю до всього, що нагадувало б червоних комісарів. Дев'ять місяців село ще в злуці з двома іншими, Івчем і Соснами, сміло ставило чоло набігам червоних банд з Винниці і Хмільника. Мені вже здавалось, що я в якімсь свідомім галицькім селі» [8].

Українська Галицька армія, перебазувавшись на Поділля, була досить грізною силою, а її прихід «сприяв підвищенню морального і бойового духу армії УНР, вселяв надію на успіх» [18, с.25]. 29 липня 1919 р. 4-а бригада УГА, яка днем раніше була ще в Солобківцях, переможно вступила разом із частинами УНР у Проскурів [19, с.55], і парадним маршем пройшла вулицями міста та рушила далі до Гринівців, де наштовхнулася на опір противника [20, с.21]. Станом на 30 липня під контролем галичан

були всі переправи через Бужок – від Ярославки до Орлинців, західніше переправи контролювали УСС [19, с.73]. 31 липня 21-а бригада однією своєю сотнею зайняла Меджибіж, а 18-а бригада розташувалася, як резерв, у Проскурові. Для повного оволодіння районом над річкою Бужок частини 4-ї бригади зайняли Пашутинці, а її розвідка дійшла до Западинців. Група А. Бізанца 1 серпня увійшла в Летичів і Меджибіж [20, с.21-22]. Вже на початок серпня, в результаті отриманих перемог, об'єднані українські армії здобули плацдарм для подальших наступальних операцій. Він розташовувався з півночі по лінії р. Бужок (УСС), Меджибіж (21-ша бригада), Деражня (7-ма бригада), околиць Жмеринки (група Ю.Тютюнника); з півдня і заходу його межі проходили по річках Дністер і Збруч, зі сходу – по лінії Вапнярка-Яруга (3-тя дивізія) [21, с.78]. Проте така співпраця з УГА тривала не довго, частини УГА перейшли на бік Добровольчої армії, але все ж негласно допомагала армії УНР чим могла [21, с.117]. Зокрема командуючий українськими військами в Зимовому поході М. Омелянович-Павленко був повністю впевнений в галичанах і ні на хвилину не вагався прориватися чи ні через район розташування їхніх підрозділів [22, с.17; 23, с.241]. Прорив відбувся 7 грудня і вояки УГА не робили жодних агресивних дій проти військового угруповання УНР. Під час прориву кінний відділ отамана А. Долуда (40 осіб) перейшов фронт у районі Хмільника, де діяли повстанці отамана Я. Шепеля [21, с.117]. Повстанський отаман співпрацював з Армією УНР [24] і сприяв А. Долуду в перемовинах з командиром 2-ї галицької бригади сотником Б. Шашкевичем, і відділ армії УНР безболісно прорвався в тил добровольців [25, с.181].

Вояки УГА перебуваючи на теренах Поділля проводили заходи, спрямовані на покращення ставлення подолян до галицького війська. Найбільш дієвим стало «ходіння в народ», зокрема, проведення масових віч (*зібрань*), що часто супроводжувалися виступами стрілецького хору, який виконував народні, патріотичні пісні. Проте все ж мали місце непорозуміння та конфлікти між подолянами і галичанами, тому Бюро пропаганди відразу взялось за роз'яснення мети передислокації УГА [21, с.154-155] і з цією метою 12 серпня провело зустрічі з членами волосної управи в Меджибожі. Галичани вели бесіди з метою встановлення порозуміння з місцевими жителями і підвищення їх національної свідомості, а перед виборами управи покинули зібрання, щоб не було розмов про військовий тиск на свободу виборців [26]. Подоляни також допомагали воякам УГА частково розв'язати продовольче питання. Так, селяни Меджибожа, через декілька днів по зайнятті Проскурова, дізнавшись, що група галичан, яка розташувалась у місті, має велику потребу в хлібі, привезли їм 15 пудів борошна [27]. Селяни Бахматівки з власного почину дали безкоштовно харчі для кількох відділів армії [28], а жителі с. Вербівці передали в дар га-

лицьким воякам значну кількість сала, круп, м'яса, хліба [29, с.60]. Проте ці пожертви не могли суттєво поліпшити харчове забезпечення галицького війська [21, с.188]. Навзамін у низці випадків галицькі лікарні допомагали місцевому населенню [30, с.125] і хворим повстанцям. Так, при повстанському загоні отамана Я. Шепеля вони посприяли організації санітарної служби, особливо виділявся лікар Т. Яцик [31, с.285].

В. Клодницький пише, що в «своєму житті передніше я повстанців не бачив», а будучи вояком УГА, «я чув, що в Наддніпрянській Україні є повстанці, які мають своїх отаманів». «В моїй уяві, – згадує він, – отаманом «міг бути якийсь відставний генерал, що рештки свого вояцького життя хотів віддати Українській Державі». В. Клодницький та кілька старшин УГА маючи наміри зустрітися з отаманом Я. Шепелем, «заїхали до якогось хутора-економії» і «побачили щось із 100 верхових коней» арабської, подільської, української породи та звичайних сільських конят, «осідланих, але без ніякої варті». «На одних конях були порядні сідла та із срібними пряжками, вуздечки, інші мали під сідлами прекрасні чорні коци, а ще інші якісь ковдри, і замість вуздечок мали мотузи на шиї. Оглянувши якусь хвилину той табун коней, з яких одні обгризали овочеві дерева, а інші чухалися, ми почали гукати, щоб обіззався хтось із людей». При парадному вході в будинок їх затримала варта, і один із вартових пішов доповісти, що галицькі старшини хочуть бачити пана отамана Я. Шепеля. Незабаром вийшов «здоровенний козарлюга, гарно одягнений, і представився, як отаманів осавул, підполковник Григорій Барський». Він завів прибулих до кімнати, «виповненої тютюновим димом та самогонним сопухом», де із кількома старшинами сидів і сам отаман. В. Клодницькому та старшинам УГА вийшов 22-літній, «маленького росту чоловік і представився, як отаман Я. Шепель. Він швидше скидався на гарну дівчину, яка обстригла й обголила свою косу, залишивши тільки оселедець, аніж на «боевого отамана». Повстанці запросили прибулих «до стола й погостили хлібом, салом та самогоном». Прибулі представники УГА із отаманом перейшли до окремої кімнати, щоб обміркувати завдання щодо Межирова. Розклавши мапу, В. Клодницький хотів зорієнтувати Я. Шепеля, де більшовицькі, а де позиції вояків УГА, але отаман відповів, що мапи не потребує, адже в районі Жмеринки «дуже добре знає кожний крок місцевості, а піде на позицію зі своїми козаками тоді і туди, коли й куди» йому накажуть. Згідно домовленості в 3-й годині ранку 8 серпня 1919 р. на підмогу воякам УГА прибув загін Я. Шепеля, що налічував 200 кіннотників і 300 піхотинців. В 5-й годині ранку галицька піхота пішла в наступ і «зайняла на правому крилі приблизно 2 км фронту», взявши в полон біля 100 людей і здобувши 4 скоростріли. В 6-й годині ранку до правого крила галичан «під'їхав більшовицький панцерник і фланговим вогнем, на коротку віддаль, почав

бити по піхоті, яка зайняла близько 2 км більшовицької позиції», що викликало паніку і вояки УГА почали панічно відступати. Ситуацію виправив отаман Я. Шепель, кіннота якого «чвалом погналася до панцерника і здобула його» «із невеликими втратами в людях і конях». Вже невдовзі вояки УГА із панцерника почали «фланговим вогнем обстрілювати лінію, з якої галицькі частини були відступили. Від полудня майже до пізнього вечора ішов бій за межирівський причілок, з якого вночі більшовики відступили». Про перебіг здобуття Межирова вночі в штаб Дієвої Армії було надіслано донесення, а вже удосвіта вояки УГА дістали наказ – наступати на Жмеринку, яку вони здобули в 7-й годині ранку 9 серпня 1919 р. А в 8.30 ранку відділи отамана Ю. Тютюнника ввійшли в Жмеринку. Панцерника, що його захопили повстанці Я. Шепеля, вояки УГА передали отаману Тютюннику, під команду якого перейшов загін отамана Я. Шепеля [12].

А вже невдовзі, 19 серпня 1919 р. у Вінниці ховали «23 нещасні жертви більшовицького терору. Серед них – українці, великороси, поляки, євреї. Їх з'єднала спільна доля та жорстока смерть. Повна, жадлива рівноправність. Страшний, але великого зміслу «інтернаціоналізм»: з'єднання в обіймах смерті людей ріжньої крові, зросту, світоглядів. А коло їх домовин друге з'єднання, з'єднання живих, але з розшарпаними жалем та скорбю серцями... Це теж – своєрідній «інтернаціоналізм». Хто вони, ці нещасні живі люде, нас зараз не цікавить. Для нас досить того, що вони люде, що в їх грудях б'ється людське серце, яке вимагало любови, спокою та справедливости. Від них відняли все, що було для них найціннішого, відняли без розсліду, без суду, без найменшої згоди з правдою та справедливістю. Від дітей відірвали батьків, від батьків дитину, від дружини дружину... Вбили хлопця лиш за те, що не застали вдома батька, замурдували других лиш за те, що принесли батькові деякі речі. Верх людської жорстокости й дикости! Сьогодні трупи замордованих будуть віддані землі і на цвинтарях з'явиться кілька нових могил. Віримо, що ці могили будуть не тільки могилами жертв. Ні, вони будуть одночасно і могилами більшовизму. Вони будуть також і пам'ятниками людожерської більшовицької влади» [32].

У вересні 1919 р. Я. Шепель займається мобілізацією населення Літинського повіту до очолюваної ним 9-ї Залізничної дивізії Армії УНР. 28 вересня відбулась урочиста подія в житті молодого отамана, «в рідному селі Вонячин він одружився з донькою начальника Літинської пошти, ученицею 8-го класу Вінницької гімназії Фаїною Кирилівною Вітковською (з 1920 р. вона на еміграції в Польщі, а після загибелі Якова Шепеля, в 1923 р. вийшла заміж за естонського офіцера, який служив при американській місії Союзу Християнських молодих людей в Щолково)». Влаштуваючи сімейне щастя отаман водночас продовжує безкомпромісну боротьбу із ворогами України. Так, наприкінці жовтня він тимчасово об'єднує свій

загін із галицькою військовою залогою м. Хмільника в бригаду. Начальна команда УГА призначила Командиром бригади за наказом Начальної команди УГА став В. Колодницький. Я. Шепель очолив кавалерію «Козацького загону», а згодом деякий час командував бригадою після поранення В. Колодницького [8].

Під час Першого Зимового походу Я. Шепель взаємодіяв із частинами Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка і показав себе свідомим українцем та державником. Особливо коли отаман О. Волох підняв 1 грудня 1919 р. у Любарі заколот проти української влади. Я. Шепель засудив цей антидержавний вчинок, а на вимогу О. Волоха піддатися під його накази, Я. Шепель вислав йому мішок цукру з листом: «Як тобі гірко там в Любарі, то я посилаю Тобі осолоду» [8; 10].

В грудні 1919 р. Україна опинилася в руках Добровольчої армії, а рештки військ УНР подалися в запілля ворога. Отаман Я. Шепель знову мобілізував своїх повстанців, з якими оточив важливий для добровольців стратегічний пункт Жмеринку. Проти повстанців із Жмеринки «виїхало два панцирники, які обсіпали їх таким шаленим вогнем, що ті не знали, куди ховатись і як спасатись». Один із повстанців, циган за походженням Альоша Кушнірив, випадково врятував положення. Він, намагаючись спасти свого англійського скакуна, а вірніше шкапу циганського походження, «сів на нього і чкурнув у бік, де, здавалося, ворога не було чути», але, «на його біду, напорівся він на польову варту» з вояків УГА, які на той час були союзниками добровольців, а в цьому бою «захищали підступи до бронепотягів». Зрозумів Альоша, що «нікуди подітись, запозичив, як то кажуть, у вовка сміливости, погнав в кар'єр коня, а сам, що було духу, лементує до галичан: «Повстанці Шепеля захопили Жмеринку! Шквар з кулеметів». Вояки УГА подумали, що Альоша, – це посланець із Житомира, і «шпарнули, та ще як... Бронепотяги, почувши на своїх тилах огонь, ушилися, куди – це і до нині невідомо. На Жмеринці ще гірше було, там не знали, куди тікати і переховувалися у місцевого населення. Коли повстанці увійшли в Жмеринку, вони не знали, де подіти все те майно, що залишили добровольці. Закликали зі села Іпчи 400 возів, навантажили різним добром, однак усього не забрали». Не довго гуляв по тилах Добровольчої армії Я. Шепель, адже денікінці несподівано відступили до Одеси, а їх місце заступили більшовики. Для отамана випали часи жертвенної праці: Вінниця, Летичів, Літин, Меджибіж, Старокостянтинів і Хмільник, «це був єдиний район, де більшовики не почували себе господарями». Більшовики виб'ють його з Меджибожа, а він вже верховодить у Хмільнику, оточать великими силами Хмільник, а він вже наводить лад у Летичеві. Врешті-решт більшовики «махнули на нього рукою, не чіпали, мали свої гріхи, які вигідно було під такий час звалити» на Я. Шепеля. Отаман користався з «такої нагоди і провадив працю у іншому напрямку» [13, с.7].

Ніби підкреслюючи свою сміливість, отаман неодноразово ходив у розвідку в саме лігво ворога. Хоробрість і винахідливість Я. Шепеля породжувала різного роду чутки серед селян. Наприклад, розповідали, що одного базарного дня у Вінниці, на майдані «звернулася до селян з промовою старенька підсліпувата бабуся», яка спираючись на палицю, «гостро і влучно почала глузувати з більшовицької влади» та улещувала селян: «Що ви за українці! Ви дбаєте лише про своє пузо. Скажіть на ласку Божу, чого ви сидите, стуливши ось так руки? На що чекаєте? Ідіть добрі люди у Трибухівський ліс, де зустріне вас отаман Шепель, він дасть вам добру пораду, що робити». Селяни «покидали і воли і вози, оточили навколо бабусю та тільки потакують їй! «Це наша бабуся! Правда, правда твоя, бабусю! І де оце ти золоті такі слова винайшла! Будемо всі в Трибухівському лісі!» [8; 13, с.7]. На базарі появилася «більшовицька міліція, певно довідалась про агітацію на майдані», але «від бабусі і сліду не лишилося... то був отаман Шепель» Отаман провівши агітаційно-підготовчу працю «давав наказ своєму начальникові штабу сотникові Особливому (*нізній сотник Саранчі*) про виступ. На селах і хуторах пішов незвичайний рух, селяни викопували з-під землі рушніці, набої, з-під стіжків соломи вигрібали кулемети, гармати, з лук та лісів приводили коней. На протязі дня все було напоготові до виступу» [13, с.8].

У січні 1920 р. на Вінничину повертається «червона комуна» і Я. Шепель знову стає до боротьби з нещадним ворогом, «зводячи бої» під Вінницею, Летичевом, Літином, Меджибожем, Старокостянтиновом і Хмільником. Яків Шепель був надзвичайно сміливою і відчайдушною людиною. Підкреслюючи свою сміливість, отаман сам неодноразово йшов ходив у розвідку в саме лігво окупантів, використовуючи ризиковані трюки у запіллі ворога. І скрізь виходив живим і неушкодженим, адже був надзвичайно «доладний у справах конспірації та агентурної праці». Наприкінці зими 1920 р. Я. Шепель замислив похід на Винницю. «Треба було розвідати конче у Винниці, якими силами оперують більшовики і де розмішені їх штаби». На початку весни отаман у «першого стрічного дядька купив пару волів і воза за 350 рублів у золоті, наготив на воза сіна і різки і тихенько подався на Вінницю. «Гей! цабе! Щоб ви повиздыхали! – ремствував він на волів, коли минала воза більшовицька розвідка. Поблизу Вінниці зупинила його польова варта: «Куда прьощ, чортова кукла? Повилазило, чи що? – огризнувся отаман – не бачиш? Тьфу на ідіота! – сплюнув старший з них. Матері своїй під спідницю, – побажав Шепель». При такій «приємній» розмові варта рекувізувала отаманське сіно, винагородивши Я. Шепеля квітом (*квитанцією – авт.*) замість грошей. У Вінниці наш штаб обміняє квітанцію на деньгі, – обнадіяли вони отамана на прощання». Отаман під виглядом селянина, якого пограбували червоні, з квітанцією яка в його

руках була «прегарним документом», він об'їздив всю Винницю та майже всі советські установи, розшукуючи штаби і вимагаючи від них грошей за забраного воза й сіно. Скрізь зустрічав він одну відповідь: «Кулак, міроєд! Ми ревалюцію спасаєм, а ти деньгі... Вон отсюдава, сволочь!». Його не дуже бентежила грубість окупантів, адже провівши таким чином детальну розвідку, отаман виконав своє завдання. Незабаром Я. Шепель із своїми козаками вдруге визволяє Винницю від більшовиків. Про це з сумом згадують советські історики: «Отаман Шепель 23 лютого захопив Винницю. Бій був чотири дні. В руки Шепеля дісталося майже все майно, яке більшовики вziali у Денікіна» [8; 11; 13, с.6].

Проте надовго втримати Винницю, як і інші міста повстанці не змогли, і відступили під тиском численного ворога в ліси [8]. В березні 1920 р. повстанці Я. Шепеля діяли на Вінниччині, біля Літина та Хмільника [10]. В квітні повстанці в черговий раз спробували вибити більшовиків із Винниці, однак окупанти, використавши всі наявні ресурси, після двогодинного бою витіснили шепелівців із міста [8].

У 1920 р. влада на Летичівщині постійно знаходиться у перехідному стані. За душу селянина боролися різні армії і режими – більшовики, гетьманці, денікінці, петлюрівці, поляки, – але всі вони були неспроможними забезпечити порядок і стабільність, а скоріше навпаки – вершили «революційне правосуддя», погроми, реквізували та конфіскували майно селян [33]. За деякими відомостями влітку 1920 р. Яків Шепель разом із отаманом Ільком Струком приймав у Проскуріві Симона Петлюру [8; 13, с.8]. П. Стегній характеризує організацію Другої (Північної) Повстанської Групи та п'яти її повстанських районів (від 6-го по 10-й), пише, що вона «займала територію окреслену лініями: ріки Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси-Вапнярка до Ямполья, ріка Дністер, польський кордон» [34, с.139; 35, с.11]. Група в основному співпадала з межами Північного повстанського фронту, окресленими за планами повстання від 27 вересня 1920 р. Терен 6-го повстанського району охоплював Вінницький, Жмеринський, Кам'янець-Подільський, Літинський, Могилівський та Проскурівський повіти, Ново-Ушицький район [36, арк.1], а повстанками діяли у Бабчинцях, Винниці, Вовковинцях, Деражні, Жмеринці, Кам'яні-Подільському, Колодієвці, Котюжанах, Літині, Могилові, Проскуріві, Фрамполі (*нині с Косогірка Ярмолинецького району – авт.*), Ямполі [35, с.11; 36, арк.1]. Начальником району був полковник Я. Шепель, який разом із штабом і загonom прийшов на Поділля з району Корця, де діяв спільно з повстанським отаманом Струком у Чорнобильському повіті, але під тиском червоних військ відходить на територію, підконтрольну українсько-польським частинам [8; 13, с.8]. Свій загін отаман розбив на ряд груп, які прикріпив до певних районів [8; 37, с.53-78; 38, арк.148], а сам осів

в околиці Літина. При цьому в 6-му повстанському районі активно діяли загони отаманів Орла, Соломінського, Соколовського, Артема Онищука та ін. [35, с.11]. Отаман Орел-Гальчевський в своїх спогадах пише, що штаб Я. Шепеля складався з п'ятох братів Паньковецьких, що мали великий вплив на отамана. З часу свого прибуття на Поділля Я. Шепель вів себе пасивно і сидів у Хмільницькому лісі під Тернівським Майданом, чекаючи армії Ю. Тютюнника [39, с.124-154]. Я. Шепель отримавши від С. Петлюри завдання підготувати повстання на теренах 6-го повстанського району, продовжив збройну боротьбу проти жидівсько-московських окупантів і вже 1 листопада повстанці Я. Шепеля вибили окупантів з Вінниці [10]. Після укладення зрадницького по відношенню до України перемир'я, а згодом і договору між Польщею й Москвою, залишки українських військ 21 листопада 1920 року змагання регулярної Армії УНР було припинено і її воєки на довгий час були інтерновані. Проте повстансько-партизанська боротьба українців продовжувалась і Я. Шепель ще деякий час залишався на своїх землях. Перебрався врешті до Польщі, отаман із частиною своїх козаків перебував у польському таборі для інтернованих українських воєків «Ланцут», де були розмішені: інтерновані частини 5-ї Херсонської дивізії полковника А. Долуда, запасні армійські частини генерал-хорунжого Н. Никоніва, Спільна юнацька (*старшинська*) школа (*400 курсантів*) генерал-хорунжого М. Шаповала, Окремий кордонний корпус генерал-хорунжого О. Пилькевича, а також цивільні особи. Деякий час Я. Шепель працював при штабі генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, допомагаючи готувати всенародне повстання 1921 р. на Україні [8; 13, с.8]. Головний отаман військ УНР С. Петлюра, оцінюючи бойові заслуги подільського отамана в квітні 1921 р. висловився: «Аби я мав під рукою 3-4 отаманів таких, як Шепель, певно, що в осені були би всі дома», а «я би давно сидів у Києві». Така була слава про отамана Якова Шепеля [8; 9; 13, с.6].

На теренах Поділля Я. Гальчевський разом із своїми колишніми повстанцями з лютого по березень 1921 р. створив повстанські осередки в межах Вінницького, Летичівського і Літинського повітів [34, с.139]. Вже в середині лютого навколишні села закипіли, опираючись більшовицькій мобілізації. Повсталі селяни ховалися по лісах, втікали із зброєю з Червоної Армії. Загони повстанців стихійно формувалися в боях із більшовиками, що приїхали ловити «дезертирів». На початку квітня Я. Гальчевський зібрав свій загін і на нараді в лісах Уладівки (*Купорів Яр*) отаман взяв псевдонім «Орел», а загін, що складався з 3 сотень, отримав назву «Повстанський відділ Отамана Орла» і почав діяти 15 квітня. Діяльність «Орла» більшовики розцінили як повернення Я. Шепеля [39, с.15-85]. На початку лютого 1921 р. спалахнули повстання проти продрозкладки. Так, у Ямпільському повіті взяли за зброю 12 тис., а в Могилівському – 5 тис.

селян. Надіслані для придушення повстання військові та міліцейські частини заарештували біля 400 чоловік із с. Бабчинець, а біля 300 страчено [40, арк.52]. На початку травня 1921 загін «Орла» мав вже 150 вершників. А коли на Поділля завітав отаман Пугач, разом із ним Орел пішов на Київщину, де зустрівся з Командуючим групою Карим і приєднався до нього [39, с.50-107; 41, арк.9].

1 липня 1921 р. Яків Шепель з Іваном Паньковецьким за наказом Ю. Тютюнника, переходить Збруч, прямуючи до Літина, в районі якого мали підняти повстання. «За пазухою і в кишенях мали вони дешевенький крам – нитки, голки, панчохи, – самі удавали зі себе звичайних дрібних контр-абандистів. Перейшли Збруч і, на тобі, де не візьмись, суне на них червоноармієць. «Стой! Ваші документи?». Шепель липнув очима раз-другий на червоноармійця то на Паньковецького, почухав потилицю, почухав ще десь поєначе, а потім як заголосить, ніби по покійнику, як накидеться на Паньковецького: «Он-бач! Мама казали, щоби взяли документи. Ой, що будемо робити, як спасти нам крам!» «Не спасьош брат! – звеселився червоноармієць, почувши про крам. – Давай сюда крам. Можеш, сопляк, уходить по добру і здорову. А ти, брат, того... підозрітельний, – звернувся він до Паньковецького. – Пойдьом, со мной в караулку» [13, с.6]. Після довгих митарств і різних пригод вони дісталися до Трибухівського лісу, що належав колись графові Гроховському. У лісі на них чекали Тодось і Харитон Паньковецькі, Мандриляк та інші, що перейшли Збруч перед отаманом, як його авангард [13, с.8]. Вже другого дня на телеграфних стовбурах позовж шляху були подані оголошення такого змісту: «Цього числа я повернувся з відпустки і приступаю до виконання своїх обов'язків. Всім, хто був відпущений мною на відпочинок, наказую прибути в Трибухівський ліс для реєстрації. Отаман Шепель» [8; 11; 13, с.6]. За який не-будь тиждень, два, і отаман Я. Шепель «мав у своєму розпорядженні декілька сотень добре вишколених козаків. Про харч, одяг, зброю отаман не турбувався, щодня все це місцеве населення підвозило до ліса, і так організовано і педантично, що здавалося, ніби цією справою керує досвідчений інтендант» [13, с.8]. Трибухівський ліс, це ліс біля села Трибухи (*нині Літинський р-н, Вінницька обл. – авт.*), що розкинулось на трьох пагорбах, на лівому березі річки Згарка, притоці Згара, вперше згадується в документах XVI ст. В 1578 р. поселення відносилось до Меджибожа (*вірніше його власником був власник Меджибожа – авт.*) [42]. На ніч навколо лісу і на великих шляхах була виставлена сторожа, яка перевіряла всіх, хто проходив чи їхав поблизу лісу. Першим сторожа заарештувала політичного комісара з особистими дорученнями від Совнаркому – матроса Сердюка, який на прохання показати документи, огризнувся: «Ви знаєте, хто я? – визвірився він, перечислюючи всі свої титули високого службового положення». А

зрозумівши, що перед ним повстанці, почав викручуватись, що давно шукає «влучного менту дістатися до повстанців, аби з ними прислужитися Україні» [13, с.8].

М. Середа в праці «Отаманщина. Отаман Шепель» (Львів, 1930) вказує, що червоноармійці прозвали Я. Шепеля «Ванькою-встанькою», тобто порівнювали його з цікавою добре відомою в Росії лялькою, «яким кінцем або боком не поклади її на тверде місце, вона зараз схопиться на ноги». Більшовицька преса багато разів, «приймаючи бажане за дійсне, радісно повідомляла, що «банди» Шепеля ліквідовані назавше, а самого Шепеля перевезено до Москви. Але минав тиждень, другий проходило небагато часу і хтось у ночі розкидав на вулицях Вінниці, Літина, Летичева, Прокурова, або в іншому місці, заяви отамана про те, що він повернувся з відпустки і наказує всім повстанцям прибути в Трибухівський ліс» [8; 11; 13, с.6]. Щоб знищити український визвольний рух, влада «робітників і селян» із Москви не гребувала нічим. Про злочинні методи боротьби із повстанцями та селянами, що їх підтримували, свідчить відозва «особотдела» 14-ї советської армії Семена Аралова: «Враховуючи місцеві умови, а також психологію партизана-бандита... в районі Хмельника і Литина... під виглядом продзагону... було надіслано загін Особвідділу на чолі з тов. Чернобильським, у результаті, надівши маску, загін перетворився на «повстансько-протисовецький». Їм було випущено відозви з пропозицією з'явитися на з'їзд усім, хто є ворогом Совецької влади. План виявився вдалим... деякі села надіслали своїх представників. Більшу частину цих бандитів було піймано і розстріляно, майно їхнє конфісковано, а будинки спалено. Ті із сіл, котрі надіслали на з'їзд делегатів, жорстоко покарали». Піддавшись на чекістську провокацію загинув перший керівник штабу загону Я. Шепеля Микита Кулик [8].

В серпні 1921 р. загін Я. Шепеля нараховував 90 чоловік і базувався у Соломиському лісі Хмельницького району. На початку вересня відбувся бій повстанців на чолі з Я. Шепелем «із загonom 10-го червоного козачого полку в лісі біля с. Дяківці, внаслідок якого було поранено 22 повстанці». 5 вересня повстанці вчинили напад на містечко Янів (*нині с. Іванів Калинівського району – авт.*) та здійснили напад на продпотяг, що рухався з Хмельника до Вінниці. Станом на 8 вересня загін Шепеля вже «складався із 120 піших та 60 кінних повстанців при 1 кулеметі «Максим» та 3 ручних кулеметах» і розміщувався в лісах у районі Уладівки-Кам'яногірки-Бруслинова-Миколаївки [8]. Отамани Карий і Орел повернулися у Вінницький повіт і потрапили до Я. Шепеля, який мало не розстріляв їх [41, арк.9]. Невдовзі помічниками отамана Я. Шепеля стали отаман повстанського загону «Орел» (*Яків Гальчевський*), Антон Бржесінський (*мешканець с. Пустовійти*), Федір Шмалій («Залізник») із с. Літинка, брати Пань-

ковецькі (с. *Вонячин*), а комендантом штабу – «Хмара» (*Семен Харченко*). 10 вересня в районі с. Почапінці Жмеринського району червоними було знайдено відозви Я. Шепеля, які закликали місцеве населення «припинити здачу продподатку, витратити радянські гроші і чекати швидкого приходу Петлюри». В ніч на 12 вересня загін Я. Шепеля у 30 вершників при 1 кулеметі вчинив напад на с. Сахни (*нині Летичівського району Хмельницької області – авт.*), де було вбито продагента, а також на Лознянський цукровий завод. Проте сприятливий для повстанців час збігав, ворог дедалі частіше робив облави, а сигнал про початок всенародного повстання із 3-за кордону не надходив [8].

Полковник Кушнір намагався підняти повстання в Летичівському повіті, де вже оперували загін місцевого ватажка Худяка, загін повсталих селян Ново-Ушицького району, загін Артема. Великі загони виникли в районі містечок Куяви, Деражні і Купини після прибуття Подільської групи [34, с.176]. На 1 листопада організаційна підготовча до повстання праця була закінчена, і Я. Шепель нетерпляче вичікував отамана Тютюнника, але той був «погромлений кіннотою Котовського» і така недоля загрожувала й отаману Я. Шепелеві. Невдовзі «значні сили більшовицької кінноти і піхоти з гарматами оточили зі всіх боків ліс і наближалися до яру, в якому містився його штаб. Коли «більшовицька лава досягла берега яру, вона помітила на дереві козака, який несамовито галасував: «Товариші, не стріляйте! Їжи Богу зараз злізу». «Слезай с...с!» – згвалтувала лава і кинулася до дерева. З дерева як ті горіхи, посипалися на них бомби, одна, друга... Счинилася нечувана паніка, утворився прорив, через який, як через широку браму, вийшли на вільний простір повстанці» [13, с.8].

Для з'ясування обставин щодо відсутності сигналу про початок всенародного повстання Я. Шепель збирається за Збруч, щоб потрапити до штабу Ю. Тютюнника і С. Петлюри, передавши командування загonom сотнику Євгену Добровольському. Однак не судилося отаманові повернутися в рідну сторону до своїх побратимів [8]. Загалом, Яків Шепель був фаталістом і казав: «Від ворожої руки я не загину» і, не помилився. Отамана над самим Збручем наприкінці вересня 1921 р. підступно убив «револьверовим стрілом» підсланий агент чекістів – його помічник Федір Паньковецький, коли отаман повертався з Галичини на Літинщину з новими інструкціями для повстанців. За деякими даними зрадник навіть відрубав отаману голову, щоб мати доказ своєї відданості злочинній совєцькій владі і реабілітуватися перед більшовиками, але невдовзі вдячні більшовики знищили свого агента [8-10; 13, с.8; 24].

Взагалі ж у 6-му повстанському районі напередодні і під час Листопадового Рейду відбувся різкий злет повстанського руху. Так, 14 жовтня 1921 р. спалахнуло повстання в с. Віхровка, де селяни чинили збройний

опір продзагону. Повсталі створили загін і через ряд сіл рушили на м. Татариски. По шляху до них приєднувалися селяни навколишніх сіл. У містечка повстанці зіткнулися з батальйоном червоноармійців і після бою розсіялися. Між 28 і 30 жовтня почалися повстання в Проскурівському і Кам'янець-Подільському повітах, де виник ряд загонів чисельністю до 200-300 чоловік [34, с.176; 38, арк.148]. Вже першій половині листопаду всі вони розсіяні, бо незважаючи на чисельність не представляли серйозної сили [38, арк.252]. Проте аж до середини 1920-х рр. повстанці Я. Шепеля після загибелі свого отамана продовжували героїчну боротьбу на Поділлі, але вже під команду Якова Гальчевського «Орла», фактично ставши «залишенцями», і вписавши в українську історію сторінки нескореності і мужності Української нації [8].

Характеризуючи отамана Поділля Якова Шепеля, Р. Коваль пише: «Одним з основоположних міфів більшовицької пропаганди було твердження про класовий характер «Жовтневої революції», тобто боротьбу «пролетарських мас» проти «буржуазії» за звільнення від експлуатації людини людиною. Таким чином більшовицькі історики намагалися приховати національно-визвольний характер революції, яка відбувалася на теренах колись завойованої України. Оприлюднені десятки тисяч документів тієї доби з колись закритих архівів і спецхранів, однозначно стверджують, що в Україні війни між «бідними» і «багатими» не було. А саме більшовики тривалий час намагалися «расслоїть українское село», спровокувавши українців на братовбивчу війну. Нині ніхто із солідних, крім комуністичних, істориків не заперечує того факту, що Українська Народна Республіка впала внаслідок інтервенції з боку більшовицької Росії, а не внаслідок збройного конфлікту між українською «буржуазією» та українським «пролетаріатом». Біографія подільського отамана Я. Шепеля не тільки спростовує більшовицькі кліше про «куркульський» характер Української революції, але й свідчить про солідарність, яка існувала між українцями різних станів [11].

Яків Шепель «вигляд мав зовсім не бойовий, проте доладний в справах конспірації та агентурної праці». Та, попри свою зовнішність, він «завдяки надзвичайній сміливості, рішучості і зухвалості мав надзвичайний авторитет серед козацтва і селянства» Вінниччини і водночас «викликав страх серед більшовиків», його ім'я «не сходило з уст вінничан і повторювалось рівночасно» в багатьох повітах краю. Подоляни мусять пам'ятати, що саме козаки і селяни-повстанці на чолі з Яковом Шепелем тричі визволяли Вінницю від більшовицьких окупантів. Це повстанці Якова Шепеля «знищили ката української національної інтелігенції Вінниччини, голову Подільського губернського революційного трибуналу та члена губпарткому Євгена Едельштейна», чекіста Гойхера, ледь врятувався від справедли-

вої кари комуніст Тимошук та інші окупанти. Але, чомусь і досі, на 23-му році незалежності України, «іменами цих злочинців, на руках яких кров тисяч знищених українців» названі вулиці Вінниці» [8; 11; 13, с.6; 14].

7 жовтня 2011 р. активісти Вінницької обласної організації Всеукраїнського об'єднання «Свобода» вшанували повстанського отамана Поділля Якова Шепеля. В с. Городище Літинського району Вінницької області, на Батьківщині славетного отамана, на майдані місцевої школи, відбулися урочисті заходи. У них взяли участь громадські діячі, інтелігенція Вінниччини, національно-патріотичні організації. На повстанське свято завітав відомий кобзар Тарас Силенко, який «вразив усіх своїми мужніми повстанськими піснями і незабутньою лицарською музикою». Р. Марійчак виступаючи на урочистостях сказав: «В умовах внутрішньої окупації, піднесення бойового духу української молоді є одним із ключових завдань. Саме приклади героїчної боротьби Української нації проти різних окупантів, як найкраще підходять до цієї мети. Славною сторінкою для усіх подолан стала історія боротьби молодого отамана, командувача повстансько-партизанських сил Вінниччини Якова Шепеля проти московсько-більшовицьких окупантів. Наша історія не тільки руйнує міфи антиукраїнської пропаганди, але й вказує шлях до майбутніх перемог» [9].

У 2015 р. вийшла праця подільських істориків А. М. Трембіцького (*Хмельницький*) та К. В. Завальнюка (*Вінниця*) «Отаман Яків Шепель» [43], а в 2016 р. – 2-ге доповнене і виправлене видання цієї праці [44]. У виданню розкрито життєві шляхи та діяльність повстанського отамана, полковника Армії УНР, командувача 6-м повстанським районом Якова Матвійовича Шепеля на теренах Подільського краю за незалежність України в 1918-1921 рр. Зокрема в першій частині подано біографічні матеріали про Якова Шепеля; в другій – хроніку бойового шляху в 1918-1921 роках; у третій – свідчення з архівно-слідчих справ; у четвертій – спогади сучасників про Якова Шепеля, а в додатках подано неповний список козаків і старшин загону Я. Шепеля, світлини, документи та статистичні дані про національно-визвольний рух 1918-1921 рр.

* збережено правопис і авторський стиль

Джерела та література:

1. Змієнко В. Позитивні й негативні сторінки отаманії / В. Змієнко // Діло (Львів). – 1937. – Ч. 134. – 20 неділя. – С. 9-10.
2. Вишнівський О. Отаман і Отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 113. – 16 травня. – С. 3.
3. Вишнівський О. Отаман і Отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 114. – 17 травня. – С. 3.
4. Вишнівський О. Повстанчий рух в Україні і отаманія / О. Вишнівський // Свобода (Нью-Йорк). – 1957. – Ч. 54. – 21 березня. – С. 3.

5. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / Олександр Вишнівський. – Дітройт : [б. в.], 1973. – 105 с.
6. Ріпецький С. Повстанський рух на Україні / С. Ріпецький // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів : НТШ, 1996. – Т. 6. – С. 2117-2122.
7. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки / Під ред. В. Филиповича, М. Битинського (Прага). – 1932. – Ч. IX. – травень. – С. 7-14.
8. Барцьось В. Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля / Володимир Барцьось [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/025650/>
9. Свободівці вшанували славетного повстанського отамана Поділля Якова Шепеля [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/024760/>
10. Шепель Яків Матвійович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. Коваль Р. Яків Шепель, отаман Поділля / Роман Коваль // Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К. : Видавництво «Ді-окор», 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://unknownwar.info/_376/?p=26
12. Клодницький В. Хто такий отаман Шепель? // Клодницький В. Моя служба в Українській Галицькій Армії на території Східної України (Спогади) / Володимир Клодницький // За державність (Торонто). – 1966. – Зб. 11. – С. 74-77
13. Середа М. Отаманщина. Отаман Шепель / Михайло Середа // Літопис Червоної калини (Львів). – 1930. – Ч. 2. – лютий. – С. 6-8.
14. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 16. – 4 вересня. – С. 1.
15. Шепель З. Батько повстанця. Спогад сестри покійного отамана Якова Шепеля / Зінаїда Шепель // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1932. – Ч. 2. – лютий. – С. 5.
16. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 17. – 5 вересня. – С. 1.
17. З діяльності отамана Шепеля // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 22. – 11 вересня. – С. 2-3.
18. Українська революція: Документи, 1919-1921 / [ред. Т. Гунчак]. – Нью-Йорк : [б. в.], 1984. – 424 с.
19. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. – 2-е вид. / М. Капустянський. – Мюнхен : [б. в.], 1946. – Кн. 2. – Ч. 3. – 200 с.
20. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
21. Завальнюк О. М. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е, доп. і перероб. / О. М.

- Завальнюк, С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 292 с.; іл.
22. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 - 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
  23. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко // Спогади українського командарма. – К. : Планета людей, 2002. – С. 231-437.
  24. Шепель Яків // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3841.
  25. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. / Василь Верига. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. – 503 с.
  26. Дописи. Меджибіж, Летичівського повіту (від власного кореспондента) // Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 17 серпня.
  27. Нам Допомагають. Кам'янець. 3-8. УТА // Останні новини (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 5 серпня.
  28. Дописи. Із Летичівського повіту // Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 14 серпня.
  29. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень : [б. в.], 1929. – 193 с.
  30. Гаванський. Р. Пам'ятного 1919 року. (Спомини з Великої України) / Р. Гаванський // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів : Червона Калина, 1929. – С. 120-132.
  31. Щуровський В. Медична і санітарна служба / В. Щуровський // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег : Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. – Т. 1. – С. 271-285.
  32. Жертви большевизму // Шлях. Щоденна газета, видання Т-ва «Просвіта» (Вінниця). – 1919. – Ч. 4. – 19 серпня. – С. 1.
  33. Сторожук Я. Летичівщина мовою документів. Рік 1920-ий / Ярослав Сторожук // Провінція (Летичів). – 2006. – № 24. – 15 червня. – С. 3.
  34. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стегній Павло Анатолійович ; Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. – Кременчук : [б. в.], 2000. – 230 с.
  35. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УРСР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стегній Павло Анатолійович. – Запоріжжя : [б. в.], 2000. – 18 с.
  36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1078. Військове Міністерство УНР, оп. 2, спр. 204, 82 арк.
  37. Вітковський В. Товариш Ельза / В. Вітковський // Шляхами чекістської долі. – К. : Політвидав України, 1988. – С. 53-78.

38. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1. Центральний Комитет Коммунистической партии Украины, оп. 20, спр. 616, 281 арк.
39. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський ; В 2 ч. – Краків : Українське видавництво. – 1941. – Ч. 1. – 210 с.
40. ЦДАВО України. Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР, оп. 2, спр. 113, 137 арк.
41. ЦДАВО України, ф. 1. ВУЦВК, оп. 2 (д), спр. 10, 37 арк.
42. Рекреаційний комплекс Паламаренково [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://zhmerynka-info.com.ua/greenTourism/palamarenkovo>
43. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / А. М. Трембіцький, К. В. Завальнюк. – Хмельницький : ІРД, 2015. – 321 с., іл.
44. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / А. М. Трембіцький, К. В. Завальнюк. – 2-е доп. і випр. вид. – Хмельницький : ІРД, 2016. – 322 с., іл.

*Церклевич В.С.
м. Хмельницький*

ТЕАТРАЛІЗОВАНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ПРОДУКТ: ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ У ДКЗ «МЕЖИБІЖ»

Актуальність дослідження. Культурний туризм («discovery» tourism), який передбачає знайомство з культурно-історичною спадщиною різних країн, здобуває дедалі більшої популярності у мешканців країн ЄС та США. У пропонованому сенсі культурний туризм можна розглядати як вид розвиваючого дозвілля і співставити з відвіданням музеїв, бібліотек, місцевих пам'яток. До прикладу, більше половини туристів, які відвідують Італію, цікавляться саме культурною спадщиною країни. Зважаючи на зростання освітнього рівня туристів, країни, в економіці яких туризм посідає вагомую позицію, ведуть активний пошук додаткових пропозицій і атракцій, здатних збільшити наповненість туристичних потоків. Зокрема, Міністерство культури Хорватії розробило стратегію розвитку культурного туризму, яка передбачає використання культурного потенціалу не тільки приморської, але і континентальної частини країни, що створює можливість пропозиції альтернативних варіантів відпочинку, розвиває конкуренцію між регіонами країни. Взаємними зусиллями науковців, діячів культури, туристичних фірм, власників готелів, бізнесменів культурні пам'ятки і події будуть перетворені на туристичний продукт, який урізноманітнить дозвілля туристів і сприятиме їх більш тривалому перебуванню